

УДК 903.53+903'1](477.8)"552"

Вакуленко Л. В.

КУЛЬТУРА КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ І ЧЕРНЯХІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

У статті розглядається етнокультурна ситуація, що склалася в пізньоримський час у Східнокарпатському регіоні. Особлива увага приділяється питанню взаємовідносин між творцями черняхівської культури і культури карпатських курганів, території яких межують між собою.

У пізньоримський час територію півдня та південного заходу Європи займали пам'ятки черняхівської культури і культури карпатських курганів. Безумовно, масштаби цих культурних явищ, як територіально, так і за кількістю відкритих пам'яток, важко порівнювати. Територія культури карпатських курганів навряд чи займає десяту частину того простору, де виявлені черняхівські старожитності, а число відкритих пам'яток становить десятки, в першому випадку, проти тисяч - у другому. Проте питання взаємовідносин між творцями цих культур, що межують між собою, неодноразово привертало увагу дослідників. З цього приводу були висловлені абсолютно протилежні твердження. Так, М. Ю. Брайчевський вважав, що прикарпатські пам'ятки не становлять окремої культури, а є локальною особливістю культури черняхівської [1]. Іншої думки дотримується Б. В. Магомедов, який, заперечуючи будь-який зв'язок між означеними культурами, стверджує, що в той час як черняхівська культура створена германськими племенами готів, культура карпатських курганів належала населенню, що було «останнім відламком вільних даків, які в умовах гірської ізоляції зберегли свою самобутність серед германських племен» [2].

Перш за все потрібно зазначити, що нові дослідження, проведені в останні десятиріччя минулого століття, примушують переглянути уявлення про існування як у Прикарпатті, так і в Закарпатті однокультурного та етноетнічного населення, археологічним утіленням якого є культура карпатських курганів. Порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак, пов'язаних з побутом та ідеологією стародавнього населення, показало, що Прикарпаття і Закарпаття в пізньорим-

ський час були абсолютно окремими та різними культурними областями. Таким чином, старожитності пізньоримського часу в Прикарпатті та Закарпатті не можуть бути об'єднані в одну археологічну культуру. Поняття «культура карпатських курганів» має вживатися виключно для визначення прикарпатських пам'яток пізньоримського часу, об'єднаних спільною компактною територією, поховальним обрядом, керамічним комплексом та іншими матеріальними ознаками [3].

Отже, культура карпатських курганів займає територію на північний схід від Карпатського хребта. Її пам'ятки розташовані вздовж північних і східних схилів Карпатської дуги по верхній течії Дністра, Прута і Серету. З півночі і південного сходу цю територію охоплюють пам'ятки черняхівської культури. Важливо підкреслити, що територіальна межа між двома культурами чітко витримана. На основі картографування поховальних пам'яток обох культур можна з певністю стверджувати, що черняхівці не заходять на територію, зайняту населенням культури карпатських курганів. У всьому Прикарпатському регіоні, що охоплює передгірські області України і Румунії, для пізньоримського часу характерні виключно підкурганні поховання із трупоспаленням і ніколи не зустрічаються ні черняхівські могилиники, ні навіть окремі поховання.

Хронологія культури карпатських курганів, так само як і черняхівської, повністю вкладається в рамки пізньоримського періоду, захоплюючи початковий етап епохи великого переселення народів, у цілому, згідно із загальноприйнятою європейською періодизацією, відповідаючи періодам C та D [4]. Проте збігаються не тільки загальні хронологічні межі культур. Характерно, що у своєму розвитку

культура карпатських курганів синхронно проходить ті ж хронологічні етапи, що й черняхівська культура. Стабільний розвиток прикарпатського суспільства спостерігається, починаючи із середини III ст. н. е. Ознаки найвищого економічного розквіту, що яскраво проявляються в археологічних матеріалах збільшенням кількості пам'яток і масовим надходженням провінційно-римських імпорту, припадають на IV ст. н. е. [5]. Зауважимо, що вже тільки один цей факт не дає змоги розглядати прикарпатську спільність як залишок якогось народу, що заховався в Карпатських горах. До того ж потрібно ще раз наголосити, що пам'ятки культури карпатських курганів займають аж ніяк не гірські масиви, а передгірську територію, що географічно характеризується як полого-увалиста рівнина [6].

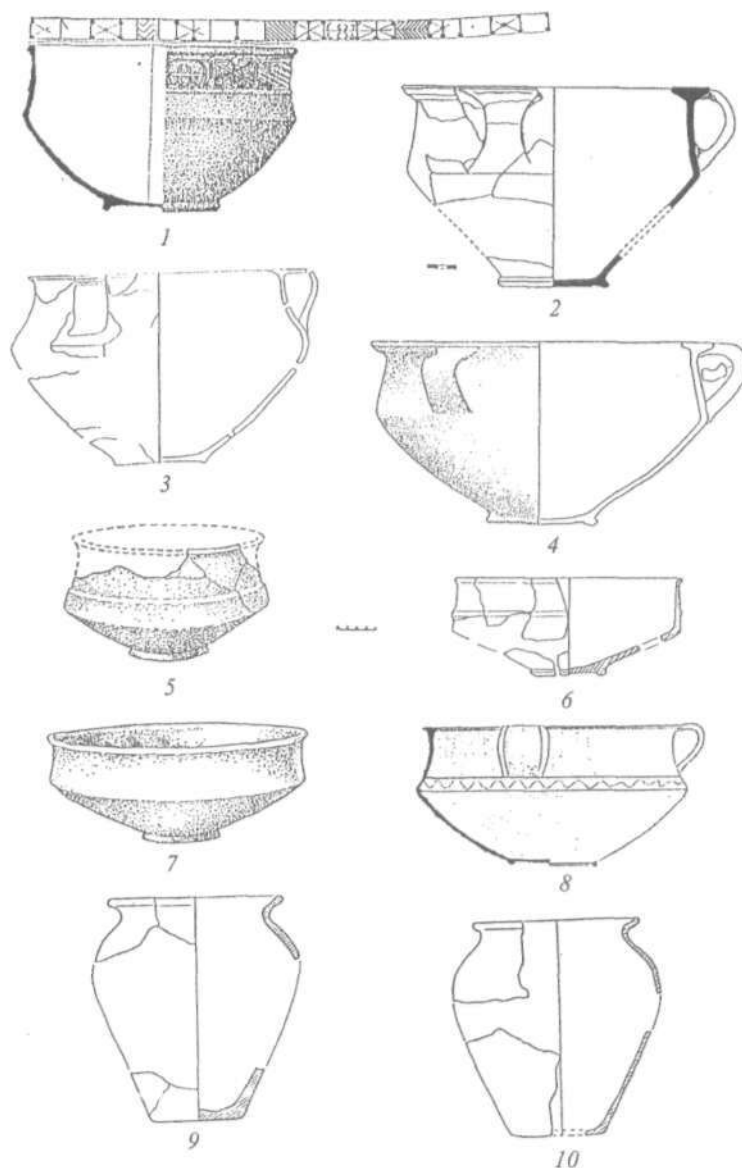
Величезну схожість демонструє і матеріальна культура прикарпатського та черняхівського населення. І сам першовідкривач культури карпатських курганів М. Ю. Смішко, й інші дослідники звертали увагу на дивну подібність гончарної кераміки культури карпатських курганів і черняхівської [7]. Саме ця різюча схожість гончарних керамічних комплексів обох культур дала підстави М. Ю. Брайчевському об'єднати прикарпатські й черняхівські пам'ятки в одну культуру [8]. Зауважу, що у п'ятдесяті роки він не тільки особисто оглянув керамічні колекції з курганних поховань Прикарпаття, але і зробив малюнки посуду, що зберігався у Львівському історичному музеї.

Проте в узагальнюючих роботах, в ілюстраціях розділів, присвячених культурі карпатських курганів, як правило, завжди фігурує керамічний посуд, знайдений під час розкопок курганів закарпатського могильника в Ізі, що, як і інші закарпатські пам'ятки, не має відношення до культури. Можливо, не в останню чергу це пов'язано з тим, що в монографії М. Ю. Смішка [7] знахідки з Ізи подані в малюнках, а кераміка, що походить з прикарпатських пам'яток, в основному представлена фотографіями поганої якості. Так, у томі «Археология СССР» на таблиці ХС, де поданий гончарний посуд культури карпатських курганів, 16 з 41 зображеної посудини походять з Ізи [9]. Якщо додати ще характерну дворучну посудинку, що належить до липицької культури (I-II ст. н. е.) і походить з багатощарового поселення Гореча [10], то стає зрозуміло, що гончарний керамічний комплекс культури карпатських курганів представлений у дуже спотвореному вигляді. Ще гірше стоїть справа з ліпним посудом. У цьому ж виданні з 41 малюнка ліпних виробів тільки 2 взяті з матеріалів закритих поховальних комплексів Прикарпаття, а саме - з могильника у Нижньому Струтині [11], дванадцять походять з Ізи [12], ще 12 - з культурного шару багатощарових поселень Прикарпаття і Закарпат-

тя. Зокрема, у світлі останніх досліджень сумнівим видається припущення про зв'язок з культурою карпатських курганів таких поселень, як Гореча, Рогатка, Виноградово, Михальча [13]. Слід зауважити, що залучення закарпатських пам'яток, зокрема могильника в Ізі, до культури карпатських курганів мало фатальні наслідки для визначення її місця в системі пізньоримських старожитностей Європи. Спотворене уявлення про керамічний комплекс, як було показано вище, привело до того, що до її пам'яток були віднесені хронологічно більш ранні селища з ліпною керамікою гето-дакійського характеру на території Прикарпаття і Закарпаття. Це, в свою чергу, послужило підставою для висновків про етнічний характер культури. Більше того, В. Г. Котигорошко [14] і слідом за ним В. Михайлеску-Бирліба [15] навіть відсувають нижню хронологічну межу культури карпатських курганів до рубежу I-II ст. н. е., пов'язуючи її виникнення із закінченням дако-римських війн 102-106 рр., хоча серед пам'яток культури немає жодної речі, яка могла б датуватися цим часом.

Через очевидне переважання ліпної кераміки в курганах закарпатського могильника в Ізі, а також на помилково віднесених до культури карпатських курганів хронологічно більш ранніх поселеннях, прикарпатська спільнота виглядає більш відсталою у своєму соціально-економічному розвитку, ніж черняхівська, що не відповідає дійсності.

Отже, повернемося до порівняльного аналізу керамічних комплексів обох культур. Хоча черняхівський посуд переважає і за кількістю, і за різноманітністю кераміку культури карпатських курганів, прикарпатський керамічний комплекс має повний набір форм, притаманних черняхівській культурі [16]. Миски закритого й відкритого типів різних варіантів (мал. 1, 5-7), глечики з однією (мал. 2, 1-3, 5, 8) або двома ручками (мал. 2, 4, 6), кухлі (мал. 2, 12, 13), вази (мал. 1, 7; мал. 2, 7, 9), вази з трьома ручками (мал. 1, 2-4, 8), горщики (мал. 1, 9, 10), посудини для зберігання припасів, кубки (мал. 2, 10, 11) та ін. Б. В. Магомедов дійшов висновку, що за малим винятком (посуд для зберігання зерна, деякі типи глечиків та кубків) черняхівський керамічний комплекс всі основні форми успадкував від ліпного посуду вельбарської культури [17]. З цим твердженням важко погодитися. Наприклад, миски, подібні черняхівським, були розповсюджені на території ряду різноетнічних культур Південно-Східної Європи. Ще раніше, ніж у черняхівців, вони поширюються в культурах так званих вільних даків [18]. Їх походження від провінційно-римського гончарства не викликає сумнівів і підтверджується численними знахідками подібних виробів на провінційно-римських пам'ятках [19]. Те саме можна

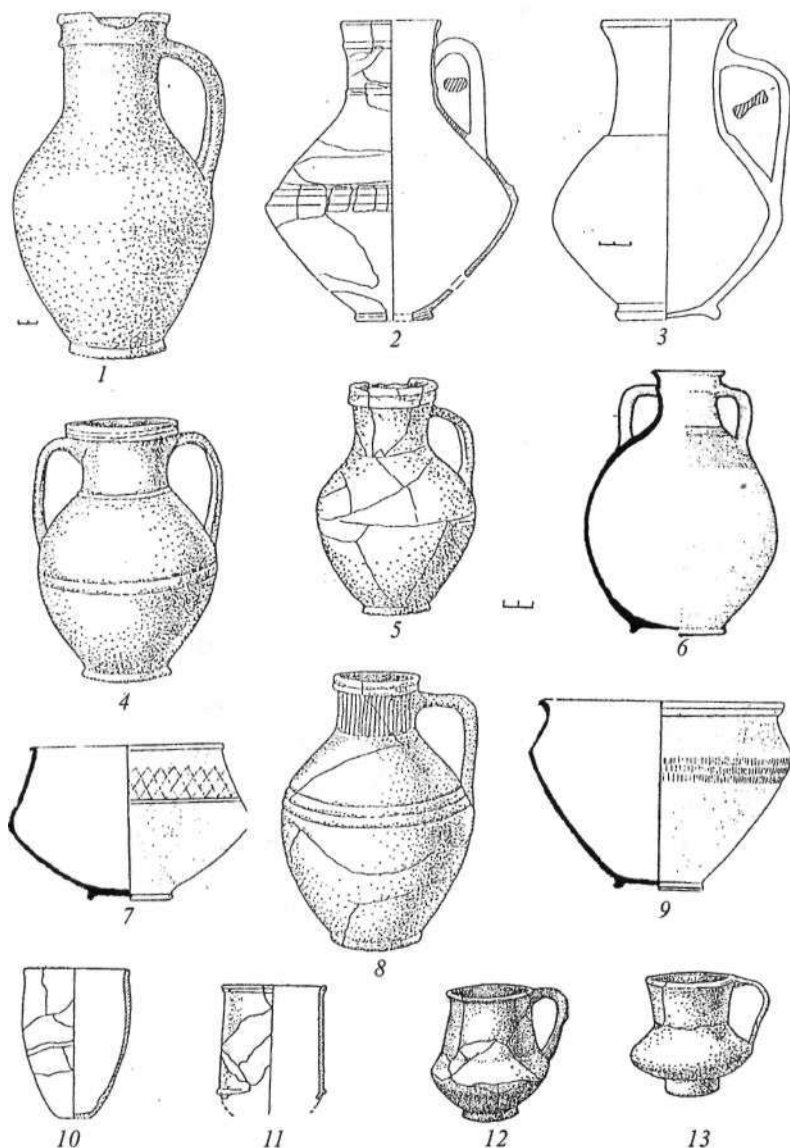

Мал. 1. Зразки гончарної кераміки з поховань культури карпатських курганів. Триручні вази (2-4, 8), ваза (1), миски (5-7), горщики (9, 10). 1 - Бранешти-Немцишор, 2 - Бороайя, 3 - Трач-Пиконів, 4, 6, 9, 10 - Пилипи-Гнилець, 5, 7 - Грушів-Дебра, 8 - Дебеславці

сказати і про глечики з двома ручками та вази [20]. У провінційно-римській керамічній продукції можна знайти зразки і для більшості інших черняхівських форм. Проте зараз для нас цікаво відзначити, що в складі гончарного посуду культури карпатських курганів є вироби, які вважаються типово черняхівськими і визначають специфіку черняхівського керамічного комплексу. Це триручні вази (мал. 1, 2-4, 8), які становлять характерну особливість черняхівської культури [21], одноручні глечики із біконічним корпусом (мал. 2, 2, 3), еталонні для черняхівської культури [22], та кухлі (мал. 2, 12, 13). Має подібність і ліпна кераміка. Горщики струнких пропорцій із злегка відігнутими вінцями, що нагадують слов'янську ранньосередньовічну кераміку, невеликі горщики баночного типу з однаковими діаметрами дна й вінець, ліпні миски із розширеними догори стінками, зрідка в обох культурах трапляються кухлі з ручками. На думку Б. В. Магомедова, головною

особливістю черняхівського керамічного набору є висока частка в ньому посудин для напоїв [23]. Таке ж явище спостерігається в культурі карпатських курганів. Практично в кожному поховальному комплексі культури є, правда, часто в уламках, глечики, вази або триручні вази. Про те, що в них зберігалися напої, свідчить, між іншим, той факт, що в ряді випадків всередині таких посудин або поряд з ними містилися чаші та кубки, які теж часто зустрічаються у прикарпатських похованнях [24].

Хоча, безумовно, керамічні комплекси обох культур не ідентичні. М. Ю. Смішко справедливо зауважував, що прикарпатська кераміка несе на собі більший вплив кельтського керамічного виробництва. Оскільки явище кельтського ренесансу тоді ще не було виявлене і сформульоване, він вважав, що це є наслідком зв'язків із кельтами, які раніше перебували на цій території. Помітні відмінності й у гончарній кухонній кераміці. Для

Мал. 2. Зразки гончарної кераміки з поховань культури карпатських курганів. Одно-ручні (1-3, 5, 8) і дворучні (4, 6) глечики, вази (7, 9), кубки (10, 11), кухлі (12, 13). 1, 5, 12, 13 - Мишин, 2 - Пилипи-Корнецьке, 3 - Товмачик, 4, 8 - Перерисль, 6 - Бранешти-Немцишор, 7 - Трач-Вівалян, 9 - Нижній Струтинь, 10, 11 - Пилипи-Гнилиць

Прикарпаття характерні тонкостінні кухонні горщики із складнопрофільованими вінцями та великою кількістю домішок, що виступють на поверхню посудини (мал. 1, 9-10).

Отже, чим можна пояснити схожість черняхівського і прикарпатського керамічних комплексів? Розглянемо варіанти. На нашу думку, слід практично виключити можливість впливу керамічного комплексу однієї культури (в нашому випадку, очевидно, черняхівської) як більш масштабного явища на іншу - культуру карпатських курганів. Однаковий ритм розвитку обох культур і, зокрема, однаковий рівень розвитку гончарства не дає підстав для такого припущення. Можна думати, що виявлена схожість гончарних комплексів є наслідком і виявом спільного для обох культур впливу провінційно-римського гончарства. У подібному випадку форми гончарного посуду не можуть слугувати етновизна-

чальними індикаторами. Нарешті, якщо погодитися, що гончарний посуд черняхівської культури є її головною етнічною ознакою, яка вказує на спорідненість і спадкоємність з вельбарською культурою, а отже визначає готську належність цих старожитностей, то тоді слід пояснити, чому в одному випадку один і той самий посуд визначає готську, а в іншому (культура карпатських курганів за Б. В. Магомедовим) - фракійську належність?

Отже, схожі риси, що пов'язують черняхівську культуру з культурою карпатських курганів, примушують думати, що вони належать до одного етнічного кола. При цьому витримана специфіка поховального обряду культури карпатських курганів, який є її візитною карткою, а компактна територія проживання і чітко визначені географічні межі не залишають сумнівів у тому, що перед нами окрема археологічна культура, яка належить до європейських

старожитностей пізньоримського періоду. Її утворення, як і утворення черняхівської культури, безумовно пов'язано з переміщенням величезних

мас варварського населення, що у пізньоримський час привело до корінних змін етнічної карти Європи.

1. Брайчевський М. Ю. Про етнічну належність черняхівської культури // Археологія. - 1957. - X. - С. 16.
2. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001. - С. 129.
3. Вакуленко Л. В. Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах в III—IV ст. н. е. // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару - Київ, 1999. - С. 7-9.
4. Вакуленко Л. В., Магомедов Б. В., Терпиловський Р. В. Хронология и периодизация // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. - К., 1990. - С. 172-186.
5. Вакуленко Л. В. Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. // Na granicach antycznego świata - Rzeszów, 1999. - С. 303-312.
6. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. - К., 1977. - С. 43.
7. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. - К., 1960. - С. 104-106.
8. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. - К., 1964. - С. 4-5.
9. Русанова И. П. Культура карпатских курганов // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия н. э. - Москва, 1993. - Табл. XC, 5, 8, 10, 12, 16, 18-22, 26-29, 32, 33.
10. Русанова И. П. Там само. - Табл. XC, 14.
11. Русанова И. П. Там само. - Табл. LXXXIX 11, 12.
12. Русанова И. П. Там само. - Табл. LXXXIX, 1-3, 6-10, 14, 18-20.
13. Русанова И. П. Там само. - Табл. LXXXIX, 15, 22, 25, 29, 35.
14. Котигорошка В. Г. Культуры римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. - Львов, 1991. - С. 162-163.
15. Mihailescu-Borliba V. The Carpathians Barrows Culture // Acta Musei Porolissensis. 1997. - N. XXI. Zalau XXI. - S. 833-841.
16. Перелік форм черняхівської кераміки, поданий за класифікацією, наведеною в монографії Магомедова Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса - Lublin, 2001. - С. 45-59.
17. Магомедов Б. К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на Черняховский керамический комплекс // Kultura przeworska. - Lublin, 1997. - III. - S. 40-44; Магомедов Б. Вельбарские традиции в Черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Maslomeczu - Lublin, 1998. - II. - S. 143-155; Магомедов Б. В. Черняховская культура... - С. 59-60.
18. Bichir Ch. Arhacology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Centuri A.D. // BAR., - Suppl. Ser. 16(ii). - Oxford, 1976. - Pl. LXXXVIII, LXXXIX, XC, XCI; Bichir Ch. Geto-Daci din Muntenia on epoca romana. - București, 1984. - Pl. XXVIII, XXIX, XXXI; Ignat M. Dacii liberi din Moldova - contribuții arheologice - necropole de la Podeni și Zvoraștea. - Iași, 1999. - P. 105. - Fig. 16.
19. Grünwald M. Die Gefässkeramik des Legionslagers von Carnuntum (grabungen 1968-1974) // Der Römische Limes in Österreich. - Heft XXIX. - Wien, 1979, Taf. 13, 5, 6; Taf. 18, 1, 3, 4; Brukner O. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. - Beograd, 1981. - T. 77, 1-3, 9-11; T. 86, 91-95; T. 87, 101, 103.
20. Poczy Sz. K. Die Töpferwerkstätten von Aquincum // Acta AN - 1956. - T. VII. - F. 1. - Taf. VIII, 12, 13; X, 1-5; XI, 7, 8.
21. Магомедов Б. Вельбарские традиции... - С. 144; Там само. К вопросу о влиянии культур... - С. 39-44.
22. Магомедов Б. Вельбарские традиции... - С. 144.
23. Магомедов Б. В. Черняховская культура... - С. 59.
24. Вакуленко Л. В. Реконструкція поховальних звичаїв прикарпатського населення у пізньоримський час (за археологічними даними) // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. - Київ-Львів, 1999. - С. 49-60.

Список скорочень

ActaAN - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Budapest.
BAR - British Archaeological Reports, Oxford.

L. V. Vakulenko

THE CULTURE OF THE CARPATHIAN BARROWS AND CHERNIAKHOV ANTIQUITIES

Cherniakhov culture and the culture of the Carpathian barrows are the simultaneous historical realities of the Late Roman period, occupying the territory of the Southern - West of Europe. Their relics demonstrate the great resemblance of the material culture of the Carpathian and Cherniakhov population, which enables the supposition about their belonging to the same ethnic circle. At the same time the specificity of the barrow burial rite of the culture of the Carpathian barrows, dense territory of their living and the clear borders, persuade ones in existing of the separate archaeological culture, which belongs to the European antiquities of the Late Roman period.